

УДК: 930.2(477=161.2)"18"

DOI: 10.33402/up.2021-14-45-66

Олена АРКУША

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ЗМІСТОВІ ЛІНІЇ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено основні дискусійні питання сучасної історіографії, які стосуються вивчення історії України «довгого» ХІХ ст. Проаналізовано концепції авторів узагальнованих робіт та зміни, які вносили в них протягом двох останніх десятиліть. Стверджено, що історіографія цього історичного періоду в Україні розвивалася шляхом накопичення нових тем дослідження, а концептуальні переосмислення відбувалися під впливом західної історіографії. Це дало змогу авторам відходити від підпорядкування матеріалу наперед заданій схемі націотворення (або ж національного відродження) та розглядати історичний процес як складну взаємодію різних чинників. Сучасні історики відмовляються від спрощеного розуміння колективних ідентичностей того часу та визнають їх множинність, зв'язок із поняттям лояльності, перехід однієї в іншу та можливість їхнього комфортного поєднання або кількарізних ситуативних змін протягом одного життя. З-поміж головних питань, над якими продовжують дискутувати історики України «довгого ХІХ ст.», виділено: формування уявного та реального простору модерної України, критерії періодизації цього історичного часу, співвідношення між традицією і модернізацією та вплив процесів модернізації й урбанізації на формування національних рухів, взаємозв'язок між «ною імперською історією та концепціями творення модерних націй, питання культурно-інтелектуальної історії (історії ідей) та можливостей і особливостей вивчення історії ХІХ ст. шляхом «історії знизу», уваги до особистого досвіду конкретної людини. Показано способи формування стереотипних уявлень через надмірне зловживання «ретроспективною історією», що штовхає дослідників на оцінні судження про події та явища ХІХ ст., виходячи з досвіду ХХ ст. Обговорено способи дослідження й представлення багатокультурності та взаємодії різних культур на етнічному пограниччі. З'ясовано, що ХІХ ст., зважаючи на значні перетворення повсякдення, можна вважати «часом змін». Стверджено, що найближчі перспективи в дослідженні історії України «довгого» ХІХ ст. полягають у прочитанні та перечитанні джерел, які репрезентують різні точки зору та способи переживання однакових процесів та явищ.

Ключові слова: «довге» ХІХ ст., формування української модерної нації, модернізація, культурно-інтелектуальна історія України ХІХ ст., сучасна історіографія.

В уяві сучасників дев'ятнадцяте століття асоціюється насамперед зі спокоєм і стабільністю. Тому-то цей історичний період опинився в тіні сповненого бурхливих потрясінь століття двадцятого. Оглядаючись назад із перспективи міжвоєнного двадцятиліття, австрійський письменник Стефан Цвейг порівняв його із «золотими часами надійності», коли все перебувало в усталеному порядку, а рівень життя й можливості людини постійно зростали. Як не парадоксально, але навіть у переддень Першої світової «ніхто не вірив у війни, революції та перевороти. Все радикальне, все насильницьке вже здавалося неможливим у цю епоху розважливості. Це відчуття надійності було найбажанішою власністю мільйонів, загальним життєвим ідеалом. ... У цій зворушливій впевненості в тому, що можна відгородитися, не залишивши жодної щілини для вторгнення злої долі, приховувалася, попри діловитість та поміркованість життєвих поглядів, велика та загрозлива пиха. Дев'ятнадцяте століття зі своїм ліберальним ідеалізмом було щиро переконане, що воно на прямому незворотному шляху до “кращого з усіх світів”. Зневажливо та зверхньо поглядало воно на попередні епохи з їхніми війнами, голодом та заколотами як на час, коли людство було ще неповнолітнім та недостатньо освіченим. Але тепер, здавалося, останнє зло та насилля остаточно залишиться позаду – це лише питання кількох десятиліть; і ця віра в постійний, невпинний “прогрес” для тої епохи була свого роду релігією»¹.

Утім, говорячи про дев'ятнадцяте століття як про час відносної стабільності, не варто забувати, що воно завершилося глобальним зіткненням у Великій війні та революціями, що вслід за нею змінили карту значної частини Європи. Без сумніву, ці події не виникли з нічого; вони стали наслідком складних, тривалих і глибоких процесів попереднього періоду. Дев'ятнадцяте століття було часом справжнього розквіту культурно-інтелектуальних дискусій, своєрідним вибухом філософських і світоглядних концепцій, покликаних змінити уявлення про свободу людини, про те, що від неї залежить, а що перебуває поза її впливом і волею, про віру та зневіру, про те, як влаштовані суспільство й держава і як вони мають чи можуть бути організованими. Це був час візіонерів і романтиків, які не боялися мріяти сміливо й були готовими до самопожертв і самопосвяти на шляху до втілення мрій. Спираючись лише на подієву історію, дуже складно вловити «дух часу» й ментальний простір XIX ст. Його найбільша привабливість для дослідників завжди полягатиме в спокусі шукати і знаходити витоки великих змін, простежувати, як у період видимого спокою зароджуються ідеї, які згодом визначатимуть хід історії, аналізувати – спираючись на ширшу й принципово відмінну порівняно з попередніми епохами джерельну базу – сприймання історичних процесів людиною та мотиви її дій.

Історіографія XIX ст. в останні десятиліття розвивалася доволі динамічно, проходячи шлях від концептуального осмислення «українського XIX століття» як доби «національного відродження» до постійного розширення тематики досліджень і спроб застосувати до неї сучасні підходи до історіописання. Оскільки дослідження з історії України XIX ст. були суттєво загальмовані й викривлені в радянський період, українська історіографія опинилась у ситуації відставання від

¹ Цвейг С. Світ учора. Спогади європейця / пер. з нім. А. В. Савченко. Харків: Фоліо, 2019. С. 9–11.

західної. Наслідком цього стало поєднання «різних методологічних принципів – від класичного позитивізму до постмодернізму»². Порушення властивої західній історіографії хронологічної послідовності вивчення минулого, в якій постмодернізму передували ґрунтовні дослідження з політичної, економічної, соціальної історії та з історії права й міжнародних відносин, досі залишається в українській історіографії XIX ст. джерелом певного дисбалансу, коли історик, беручись за «case study», знаходить лише деякі й не завжди рівновартісні, а не максимально повні контексти досліджуваного ним явища.

Наукове осмислення «українського дев'ятнадцятого століття» в історіографії відбувалося зі значною затримкою в часі. Якраз тоді, коли цей період переставав бути «живою історією» й набув історичної перспективи, українські землі стали теренами світових війн, а в інтелектуальній площині переважили пошуки причин поразки Української революції. Політична кон'юнктура в країнах, до яких входили українські землі, за хвилевими винятками, не сприяла або ж прямо перешкождала дослідженням недавнього минулого. Історикам і науковим осередкам бракувало ресурсів для фахового збору й систематизації джерел; гостро відчувалася й нестача середовищ для розгортання наукових дискусій. Непрості рефлексії після польсько-української війни, вимушений розрив налагоджуваної протягом останніх десятиліть культурно-інтелектуальної взаємодії з Наддніпрянщиною позначилися на можливостях провідного довоєнного центру української гуманітаристики – Наукового товариства імені Шевченка у Львові, зводячи його значення до більш провінційного, аніж загальноукраїнського осередку.

Сподіваючись на можливість розгорнути наукове студювання історії XIX ст. на хвилі українізації в межах Всеукраїнської академії наук, Михайло Грушевський у передмові до призначеної для цього серії «За сто літ» стверджував, що прийшов час для висвітлення «сірої буденщини тяжкого й трудного походу» українського національного відродження, та визначав як першочергове завдання збір джерел: «Те, що досі зроблене в нас у сім напрямі, дуже невелике ..., проби літературно-історичної періодики могли здебільшого тільки прихапцем докидати до нашого історично-літературного запасу більші або менші жмутки сього дорогого й пильно-потрібного матеріалу. Тепер-же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса його – наявного і приступного десять-п'ятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла – за війни світової і горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й «утилізація» рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а негодні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!»³.

За свідченням Олександра Оглоблина, серед українських істориків у 1920–1930-х роках існувало чітке розуміння необхідності концептуалізації історії України XIX ст. та навіть неминучості зіткнення її наукової синтези з офіційною радянською історіографією. Історики старшого покоління заохочували своїх учнів зосереджуватися на

² Реснт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218.

³ Грушевський М. Передне слово. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.* Київ: Держвидав України, 1927. Кн. 1. С. IV–V.

вивченні цього періоду, вбачаючи велику загрозу в хронологічному обриві «Історії України-Руси» М. Грушевського та зведенні XIX ст. до окремих явищ національно-культурного життя. Згадуючи деякі центри досліджень, О. Оглоблин стверджував, що «цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати наукові монографії з історії 19 століття як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби – й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна і історична вага якої була для нас ясна»⁴. Утім, внаслідок репресивної політики радянської влади працювати в цьому напрямі вдалося протягом занадто стислого терміну, що не дало змоги розгорнути аналітичні дослідження. У вивченні історії України XIX ст. настала тривала пауза.

Чималий вплив на становлення нової української історіографії XIX ст. мали аналітичні моделі, розроблені українськими істориками та істориками-україністами на Заході. Без сумніву, переломна роль тут належала Іванові Лисяку-Рудницькому, який запровадив поняття «українського XIX століття», визначивши його хронологічні рамки від кінця козацької державності до Першої світової війни. Працюючи в руслі інтелектуальної історії, І. Лисяк-Рудницький поставив питання про типологію українського руху та його вписування в європейську історію. На його думку, стрижневим історичним процесом цього часу була «генеза модерного українства», що «переплітається з центральними ідейними комплексами нашого національного самопізнання». У можливостях показати на прикладі історії XIX ст. західним експертам історичні корені сучасної України та змусити їх у такий спосіб вийти за межі російської схеми історик бачив не лише суто наукове, а й громадське значення історії XIX ст. Та водночас застерігав перед небезпеками «суб'єктивно-романтичного підходу, “патріотичної” емоційності та тенденційності», підбором фактів за задалегідь визначеною тезою» та закликав «намагатися відтворити минуле, яким воно справді було, згідно з реальною причиновою пов'язаністю подій»⁵.

Перша в незалежній Україні спроба концептуального осмислення XIX ст. як цілісного періоду, що була здійснена Віталієм Сарбеем у томі «Національне відродження України» (серія «Україна крізь віки»), спиралася на праці Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та Івана Крип'якевича, від часу написання яких минуло вже багато часу, та враховувала схему І. Лисяка-Рудницького. Концепт «українського національного відродження» автор представив як комплекс подій та явищ, пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Необхідною передумовою цього процесу він визначив відмову українських політичних еліт козацько-старшинського походження від державно-історичної концепції націотворення як безперспективної за тих обставин, що склалися, та прийняття «демократичного народництва», розбудови політичної нації на основі мовно-етнічної спільноти. Так, погляд у минуле

⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 9.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 193–202.

був замінений проектом у майбутнє, ключову роль у розробці й реалізації якого відіграла українська інтелігенція⁶.

Західні вчені не безпідставно прогнозували, що, вийшовши з марксистської методології історичних досліджень у її радянській версії, історики в Україні опиняться перед спокусою поставити на зміну історії про рух людства до соціалізму есенціалістський розвиток нації, йдучи за логікою якого, український народ здебільшого перебував у ролі жертви у ворожому оточенні, а саму його історію репрезентував постійний ланцюг жертвовності, перемог і поразок. Обмеженість такого підходу полягає як у його догматизмі, так і в невинуватому звуженні предмета вивчення, підміні реальної історичної картини уявними образами та навіть ідеологічними штампами, як-от про «зраду» українських еліт чи то про колоніальне гноблення українських земель з боку імперій. Ще одним вразливим місцем ставало й те, що історіографії сусідніх країн використовували позицію українських істориків для доведення того, що модерну українську націю було штучно сконструйовано. За образним порівнянням О. Оглоблина, зведення історії України XIX ст. до «культурно-національного відродження українського народу» виглядало так, ніби «широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й остронь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»⁷.

Ідейні імпульси, які йшли з Заходу на етапі становлення сучасної української історіографії, були безпосередньо пов'язані зі змінами у світовій україністиці в останні десятиліття XX ст. Інтеграція українських істориків та істориків-україністів до західних академічних спільнот спричинила переосмислення завдань українознавства відповідно до стандартів західноєвропейської та північноамериканської концептуалізації. Шукаючи вихід із обмеженості моделі націєцентричного пізнання історії, щодо якої в західній історіографії панував уже значний скепсис, Омелян Пріцак запропонував подивитися на історію України як на комбінацію різних «одиниць і структур досліду», з-поміж яких історія нації з рівноправним урахуванням інших етнонаціональних спільнот на певній території ставала лише однією з можливих площин дослідження. «Історія України, – ствердив він, – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот («політичних українців») та перейнятих розвинутих ними цивілізацій». Цей досвід О. Пріцак пропонував розглядати з шести перспектив: політичної, економічної, суспільної, культурної, релігійної та психологічної⁸.

Підхід О. Пріцака мав і надалі має багатьох критиків як в Україні, так і поза її межами. Їхні найбільші побоювання стосуються того, що відмова від націоналістичного підходу (зняття наголосу на тому, що український народ є автохтоном,

⁶ Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. (Серія: Україна крізь віки; т. 9).

⁷ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)... С. 5–6.

⁸ Пріцак О. Й. Що таке історія України? *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 177–210.

сувереном та господарем не лише географічної, а й історичної території) загрожує розмиванням історії України, представленням її як терену змагань різних культур і цивілізацій. За цією логікою, інтеграція до історії України іншоетнічних груп може мати штучний характер; вона не враховує регіональної специфіки Центрально-Східної Європи, переносючи на неї модель сформованої в цілком інших умовах політичної американської нації. Вдалу відповідь на ці побоювання ще в середині 1990-х років дав Марк фон Гаген у статті з провокаційною назвою «Чи має Україна історію». З точки зору вченого, проникність меж політичної й культурної історії України в минулому може й повинна бути оберненою в її сильну сторону, адже такі транснаціональні процеси, які в історії України знаходяться на поверхні, цілком відповідають запитам історіографії постмодернізму та можуть перетворити історію України в дуже сучасну й цікаву для світу тему досліджень⁹.

Застереження проти спокуси лінійного представлення історії України XIX ст. як наперед визначеного зростання національної свідомості аж до політичного самовизначення виразно пролунали в роботі Павла Роберта Магочія «Українське національне відродження: нова аналітична структура». Канадський історик звернув увагу на два важливі аспекти: потребу вивчати український рух того часу в тісному зв'язку з національними рухами інших народів Центрально-Східної Європи (продуктивними для цього він назвав порівняльні дослідження Мірослава Гроха, Юзефа Хлебовчика та Емілія Нідергаузера) та відмову від спрощеного трактування ідентичностей і пов'язаних із ними лояльностей. За твердженням П. Р. Магочія, зарахування до національного руху лише однозначно й постійно відданих йому діячів збіднює та спотворює історичну дійсність, залишаючи поза метанаррацією «осіб, які інколи асимілювалися, а інколи були національними патріотами», виявляли/приховували ідентичність ситуативно, поєднували лояльності, не вважаючи їх взаємовиключними. «Увесь хід українського національного відродження до Першої світової війни, – доводить історик, – можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей, з іншого, і як історію того, як цей конфлікт (іноді травматично, а іноді творчо) впливав на осіб, які опинилися в ньому»¹⁰.

Завдання узгодити аналітичні моделі західної історіографії з матеріалом з історії України XIX–XX ст. взяв на себе Ярослав Грицак. Його синтеза «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» уперше вийшла у світ 1995 р. й відтоді мала ще два перевидання. Концепція праці відображена в її підзаголовку. Автор урахував напрацювання західної історіографії останніх десятиліть у ділянці теорій націй та націоналізму й водночас зазначив, що наука не терпить застиглих догм і потребує постійного оновлення методології, яке відкриває шлях ідеям і дискусіям. Одним із відправних положень роботи став класичний вислів французького історика Ернеста Ренана: «національне існування є щоденним плебісцитом». Важливою є теза автора про «принципову нормальність» української історії в сенсі вписування її основних етапів і тенденцій у загальноєвропейські процеси. Поєднання в роботі

⁹ Hagen, von M. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. Nr 3. P. 658–673.

¹⁰ Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1989. Vol. 16. P. 45–62.

«довгого» XIX й «короткого» XX ст. дало змогу простежити тяглість процесів модернізації та поглянути на національну мобілізацію ширших верств з історичної перспективи Української революції. Формування української модерної нації протягом XIX ст. (або ж перетворення етнічної окремішності в національну свідомість) показано через еволюцію української політичної думки, з одного боку, і політику імперій та (епізодично) взаємодію з польським і російським національними рухами, з іншого. Обмеженість свого підходу сам автор у передмові до третього видання визначив так: «Тоді головною темою книжки я обрав формування модерної української нації. Зараз я писав би про формування модерної України взагалі»¹¹.

Протягом трьох останніх десятиліть з'явилося чимало ґрунтовних і вартісних досліджень, які відображають різні аспекти історії України XIX ст. Мабуть, повна бібліографія історичних розвідок із цього періоду вже зайняла б чималий за обсягом том. Тематика цих досліджень (здебільшого без урахування напрацювань істориків, які вивчають українські регіони у складі Габсбурзької монархії) узагальнена в кількох публікаціях Олександра Реєнта, який водночас визначав прогаліни та найближчі перспективи, акцентуючи на соціальній та економічній історії, повсякденні, історичній біографістиці та просопографічному аналізі окремих суспільних груп, координації напрацювань істориків-краєзнавців та компаративних студій з історії ідей¹². Власне ж бачення автором концептуального узагальнення історії України XIX ст. реалізоване ним у виданні «Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)», матеріал у якому структуровано за чотирма темами: українські землі та європейська дипломатія, національне відродження (з акцентом на структури та діячів національного руху), соціально-економічний розвиток (головно про робітничий рух) та Україна в Першій світовій війні, що постає в такій конструкції як завершення цього історичного періоду¹³.

Напрацювання історіографії з різних тем дали змогу львівському колективу авторів у 2016 р. підготувати навчальний посібник під назвою «Час народів. Історія України XIX століття», виконаний у формі наукової синтези, він одночасно може слугувати навчальним цілям. Ознакою цієї роботи стало суттєве розширення спектра тем, які включено до «українського XIX ст.», та «проговорення» складних і неоднозначних питань. У роботі послідовно розглянуто структуру української історії XIX ст., процеси інтеграції українських земель до Російської та Австрійської імперій, соціальний склад і економіку, етнічний склад населення України та «форми присутності» різних етнічних груп (росіян, поляків, євреїв, кримських татар, румун, угорців), українське національне відродження в контексті європейської історії, ідейні основи та інституційний розвиток українського національного руху, модернізацію українського суспільства, культурно-інтелектуальну історію України та її образи в

¹¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo publishing, 2019. С. 7.

¹² Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку... С. 218–232; Реєнт О. П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 6–26 та ін.

¹³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Арії, 2016.

увлєннях сторонніх спостерігачів. Хронологічно оповідь охоплює час до початку Першої світової війни. Серед помітних її прогалин – відсутність повсякденного життя й гендерної проблематики, обмеження теми модернізації національно-політичною сферою та схематичне представлення підрозділу про культуро-інтелектуальну історію. Утім, акцентовані назвою роботи процеси модерного націотворення розглянуті достатньо різносторонньо, в широких контекстах, з урахуванням багатьох чинників і підкресленням думки, що розуміння власного можливе лише через його взаємодію зі зовнішнім світом. Львівські автори виразніше, ніж це виглядає зазвичай з позиції Києва, наголосили на локальних особливостях і процесах творення єдиної України. З-поміж головних тез варто виділити розуміння формування модерної української ідентичності як перехресної взаємодії різних національно-політичних орієнтацій та навіть індивідуальних стратегій. Поєднання кількох лояльностей, за твердженням авторів, для людини XIX ст. було психологічно комфортним, й лише розуміючи спосіб мислення людей того часу, не накидаючи на нього переоцінки під впливом наступних драматичних подій, можна збагнути історію «українського XIX століття» в її багатоманітності та відійти від обмеженості будь-яких лінійних і підпорядкованих наперед заданому сценарію схем¹⁴.

До сьогодні з боку афілійованих у західні академічні структури вчених лунають різкі закиди в бік наукових та університетських осередків в Україні, які спеціалізуються на вивченні історії XIX ст., щодо нехтування методологічними напрацюваннями світової історіографії, зосередженні на часткових дослідженнях та униканні концептуалізації й організаційних зусиль для її досягнення¹⁵. Насправді українська історіографія цього періоду ще перебуває на етапі накопичення не так конкретних знань, як способів їхньої обробки та ідей, які виникають в авторів тематичних досліджень. Найефективнішим шляхом до концептуалізації найближчим часом здається все ж поява опертих на ґрунтовне опрацювання джерел тематичних монографій з виразною методологією досліджень, розглядом теми в якнайширших контекстах і загальнішими висновками¹⁶. Без виконання критичної маси таких праць академічні дискусії між істориками завжди залишатимуться під загрозою ударів з боку адептів «політичної доцільності», а без кількаразового переріхування під різними кутами зору джерельної бази всі спроби вписати український рух у наявні схеми виглядатимуть штучними.

Подолання стереотипів має межу, до того ж відстань між закликком відмовитися від застарілих схем і його реалізацією на практиці нерідко залишається не пройденою. На це звертав увагу ще Ярослав Дашкевич, пишучи, що «неможливо

¹⁴ Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / за заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016.

¹⁵ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. *Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 391–454.

¹⁶ Як приклад можливостей широкої концептуалізації на базі конкретного історичного матеріалу див.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006; Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2019 та ін.

на всі соціальні явища дивитися через ідеальні рожеві окуляри – а все те, що з суб'єктивних причин у різних писаннях та в щоденному житті не подобається, вважати стійкими стереотипами. Неможливо цілком об'єктивні, але з різних причин неприємні явища та судження етнічного змісту трактувати як стереотипи Треба перш за все ставити питання про правдивий зміст стереотипу – і намагатися відповідати саме на таке питання»¹⁷.

Представлення історії України XIX ст. в останніх роботах Сергія Єкельчика¹⁸ та Сергія Плохія¹⁹, зорієнтованих на західного читача, переконливо доводить, що, беручись за написання узагальнювальних праць, автори все ж надають перевагу усталеним в історіографії тезам, а добираючи матеріал для обмеженого за обсягом тексту, не можуть упускати те, що було насправді важливим, навіть якщо воно видається добре відомим. Намагаючись виокремити найзагальніші характеристики досліджуваного періоду, історик, який вивчає Україну XIX ст., неминуче опиняється в колі кількох основних питань, на які шукатиме й даватиме відповіді.

Час і простір. Історія України цілком вписується в запропоновані британським істориком Ериком Гобсбаумом часові межі «довгого XIX століття», яке хронологічно обмежене Великою французькою революцією та початком / завершенням) Першої світової війни (як варіант – початок Української революції). В українську історіографію поняття «українського XIX ст.» як «довгого» ввів І. Лисяк-Рудницький. Знаковими подіями завершення «старого режиму» він визначив: ліквідацію козацької державності, поділи Речі Посполитої, опанування Росією Північного Причорномор'я. На тлі цих зовнішніх явищ відбувся «внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви» – відмова від відстоювання політичної автономії та прийняття всеросійської державної ідеології. Згорання української автономії не було винятковим явищем; воно відповідало тенденціям кінця XVIII ст., коли, керуючись ідеологією просвіченого абсолютизму, імперські уряди демонстрували тенденції до централізації та державної уніфікації²⁰.

Наслідком геополітичних змін стало перетворення просторових уявлень про межі вітчизни. Завершення козацької доби підвело ризику під розумінням України як «території свободи». Кримське ханство було анексоване Росією, Південь України виведений із зони Великого степу в смугу імперської модернізації, що змінило століттями усталені відносини в регіоні. Поділи Речі Посполитої започаткували/прискорили тривалий у часі розпад спільного українсько-польсько-литовського культурного й політичного простору. Західноукраїнські регіони були введені в політичний і культурний простір Центральної Європи, де домінувала німецька культура. Врешті-решт стихійні й організовані урядами держав переселенські

¹⁷ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Дашкевич Я. «...Учи неложними устами казати правду». Історична есеїстика (1989–2008)*. Київ: Темпора, 2011. С. 593.

¹⁸ Єкельчик С. *Історія України. Становлення модерної нації*. Київ: Laurus, 2011.

¹⁹ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: КСД, 2016.

²⁰ Лисяк-Рудницький І. *Структура української історії в XIX столітті...* С. 197–198.

рухи спричинили формування на території України місць компактного проживання інших народів та осередків української діаспори у світі.

Новим явищем став поділ українських земель «природним, точним і визначеним» державним кордоном між Російською та Австрійською імперіями. Хоча кордон розділяв, його подолання, як виявилось згодом, відкрило нові можливості. Пошуки імперіями найбільш ефективних форм управління супроводжувалися експериментами, які менш-більш стабілізувалися лише на середину XIX ст. Ці експерименти, хоча й мали на меті інтеграцію територій і вирівнювання відмінностей між ними, на практиці нерідко увиразнювали регіонально-фронтирні ідентичності, зосереджували й замикали увагу локальних спільнот на відносинах із сусідами. «Різноманітні політичні та культурні впливи, – стверджує дослідник теорії фронтиру Ігор Чорновол, – сприяли формуванню фронтирного суспільства з амбівалентною лояльністю й ідентичністю локальних мешканців, яку ті часто змінювали залежно від обставин. Але чи так уже й легко?». За твердженням історика, такі притаманні мешканцям фронтиру амбівалентна ідентичність і спричинене змінами й пристосуваннями «роздерте сумління» були характерні для України не лише в ранньомодерний час, а й у наступні століття²¹.

Серед численних теорій суспільного розвитку, на виникнення яких XIX ст. виявилось особливо «щедрим», було сформоване й розуміння зв'язку географічного простору з життям народу та його ментальністю. Саме в XIX ст. зусиллями етнографів і статистиків були з'ясовані етнічні межі народів Центрально-Східної Європи. Явищем часу стали й загальні переписи населення, які упроваджували розрізнення за національностями через урахування мови спілкування і віросповідання. Щоправда, наукове усталення етнічних меж народів, визначення етнічної більшості на певній території далеко не відразу ставало аргументом для самостійної організації їхнього життя. Уявлення про «історичні» й «неісторичні» народи залишалося достатньо поширеним, і чи не кожен національний рух шукав аргументи на користь своєї «історичності».

Протягом усього XIX ст. національна ідея набирала обертів, захоплюючи дедалі більше прихильників, які пов'язували з національною свободою надії на краще життя. Увага до національного питання в XIX ст. була прикута передусім тому, що внаслідок секуляризаційних процесів йому відводили ключову роль у новому впорядкуванні світу, що передбачало підпорядкування інших колективних ідентичностей національній. Важливим питанням для істориків України XIX ст. залишається взаємозв'язок між «відродженням» і «народженням» української нації в її сучасному розумінні. Термін «відродження», який передбачав, що нації існували з давніх-давен та лише через несприятливі зовнішні обставини опинилися перед труднощами, був ідеологічним винаходом XIX ст. Концепт «відродження» покладений в основі примордіалістської версії націотворчих процесів; модерністські ж версії об'єднують переконання в тому, що нація в її сучасному вигляді формується вже в новий час і є, за Бенедиктом Андерсоном, «уявленою спільнотою». Перетворення в модерні нації проходили як «історичні», так і «неісторичні» народи, а найточніші

²¹ Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. С. 261–263.

відповіді про обставини й перебіг цих процесів дає культурно-інтелектуальна історія, яка поєднує історію ідей, освітніх і наукових інституцій та інтелектуальні біографії, що розкривають ідейні пошуки і спроби їх практичного втілення.

Геополітичні й світоглядні зміни диктували потребу навіть не переосмислення, а нового осмислення «свого» простору. Попередні образи світу виявилися фактично розшматованими, й, образно кажучи, «збирання земель» відбувалося спершу в уяві/творчості діячів національних рухів, які заново конструювали поняття вітчизни й зовнішнього оточення. Під впливом філософії романтизму творення національного часопростору відбувалося на базі мови, культури й історичної традиції, в якій віднаходили спільні й прийнятні для всієї національної спільноти символи й образи. Саме навколо цих символів, образів і понять, які давали змогу відчутти свою співпричетність, відбувалось об'єднання, після якого розпочиналася розбудова інфраструктури національного руху. Так, історичний час і простір у формуванні модерних націй ставали однаково важливими, творили єдине ціле.

До найважливіших пошуків XIX ст. належало намагання узгодити культурно-інтелектуальний, національний, територіальний та політичний простори. Ще в 1797 р. славнозвісні німецькі поети Йоган Вольфганг Гете та Фридрих Шіллер сформулювали напрям цих пошуків у питанні: «Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де лежить ота країна. Там, де починається культурна, закінчується політична»²². Підсумком узгодження ставало включення у програми національних рухів прагнення до власної державності, що наприкінці цього історичного періоду слугувало своєрідною «перепусткою» в коло цивілізованих народів. Ідея про те, що принципом управління має бути об'єднання всіх представників нації в одній державі, й стала (за Джоном Армстронгом) головною ознакою націоналізму в тому значенні, у якому його розуміли в XIX ст. Оскільки різні національні проекти конкурували між собою на полі спільного історичного часу й географічного простору, успіх одного з них сприймався як поразка інших.

До внутрішньої періодизації історії XIX ст. існують різні підходи, однак не підлягає сумніву той факт, що чіткий перелом у ньому відбувся у зв'язку з революцією 1848 р. й ліберальними (у Габсбурзькій монархії одночасно децентралізаторськими) реформами 1860-х років. Здебільшого в основу періодизації кладуть етапи розвитку національних рухів. Популярною в українській історіографії є типологічна схема, розроблена для «малих» європейських народів чеським соціологом та істориком Мірославом Грохом. «Шляху, який веде до національного існування, – писав він, – не можна аналізувати без урахування епохи, в якій його було пройдено, та її місця на осі часу. З першого погляду видно, що творення європейських народів було виразно асинхронним: деякі народи виявляли себе як свідомі спільноти вже в середині XIX ст., натомість в інших на той час про існування народу лише мріяли нечисленні групи вчених». У зв'язку з цим учений пропонував порівнювати різні народи не за шкалою часу, а відповідно до типових ситуацій, які вони розв'язували.

За твердженням М. Гроха, всі національні рухи проходили три основні етапи:

1. Фаза «А» – період «наукового зацікавлення», коли «вчені» вивчали мову, минуле,

²² Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2016. С. 339.

звичаї, стандарти життя та інші ознаки народу. 2. Фаза «В» – період «патріотичної агітації», коли група активних і свідомих патріотів, часто учні покоління «А», поширювала національну свідомість серед ширших верств. 3. Фаза «С» – формування масового національного руху, яке має незворотний характер²³. Ці фази щодо українського національного руху прийнято окреслювати як академічну, культурну та політичну. Будучи цілком виправданою під кутом зору ситуацій, які проходив національний рух, ця схема лише дуже приблизно може бути накладеною на лінійну шкалу часу, адже на кожному з етапів виконання попередніх завдань усе ще тривало. Український національний рух у Габсбурзькій монархії, який розвивався на базі гарантованих конституцією прав і свобод, простіше «вписати» в цю схему, аніж український рух у Російській імперії.

Зв'язок між часом і простором у XIX ст. підкреслюють періодизації, в основу яких покладено територіальне переміщення центрів українського національного руху в хронологічній послідовності. Одну з таких схем запропонували Омелян Прицак та Джон Решетар. Вони виокремили п'ять стадій, поєднаних з історичними регіонами: 1. Новгород-сіверська кінця XVIII ст., пов'язана з середовищем колишньої козацької старшини, у якому була створена «Історія русів»; 2. Харківська першої третини XIX ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету та новою українською літературою; 3. Київська 30–60-х років XIX ст., яку визначило відкриття Київського університету, формування шевченківської культури та діяльність кирило-мефодіївців; 4. Женевська 70–80-х років XIX ст., що формувалася навколо діяльності Михайла Драгоманова; 5. Галицька кінця XIX – початку XX ст., пов'язана зі створенням політичних партій.

Осмилення простору історії України XIX ст. можливе й під кутом зору її взаємодії зі зовнішніми чинниками. Український рух традиційно розглядають у його зв'язках із найближчими сусідами – російським та польським. Однак поглиблення досліджень і застосування компаративного підходу дає змогу відкрити й інші пов'язання. Так, до прикладу, Роман Шпорлюк, спираючись на погляди британського історика Люїса Нейм'єра про те, що в період між 1848 і 1945 рр. головним питанням Центральної та Східної Європи було «що таке Німеччина?», ствердив, що «поява німецького сюжету в українському наративі дасть нам змогу скоригувати загальне уявлення про те, що формування української нації – запізнілий і сповільнений процес, за загальної мовчазної згоди на те, що стосовно німців цей процес був одним із найпрогресивніших». Загальний висновок автора полягає у взаємозв'язку націотворчих процесів у регіоні, які одночасно були формуванням, переформуванням та розформуванням різних національних проєктів, і тому кожний впливав на все, що відбувалося навколо²⁴.

Опинившись «у тіні» бурхливого XX ст., історія XIX ст. зазнає сильного впливу ретроспективного методу, який накидає давнішим подіям уявлення й цінності пізнішого часу. Особливо це позначається на поясненні націотворення, коли складні, мінливі й багатоваріантні процеси трактують під кутом зору правильності/

²³ Hroch M. Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej. Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. S. 57–58.

²⁴ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща... С. 332–334.

хібності вибору на кожному етапі. Такий підхід, безумовно, не виправдано спрощує та збіднює картину минулого. Водночас услід за послідовниками Фернана Броделя українські історики дедалі частіше звертають увагу на те, що в минулому можна виділяти й аналізувати різні часові пласти, які рухалися з неоднаковою швидкістю: якщо часовий вимір модернізації розвивався швидко, то в традиційності він залишався майже нерухомим²⁵.

Традиція та модернізація. Застосування до вивчення історії XIX ст. модернізаційного підходу можливе і в контексті націотворчих процесів, і як альтернативний підхід до розгортання розповіді навколо національної парадигми. Модернізаційна теорія дає можливість досліднику показати значно ширше історичне тло, але водночас висновки й акценти, які випливатимуть з її застосування, можуть суттєво візнитися від тих, які виникають з історії національного руху. Насамперед модернізаційний підхід змушує розглядати імперську владу не в контексті її протистояння з народами, а як рушійну силу просвітницьких та економічних перетворень. На думку Володимира Кравченка, він може змінити й символічну ієрархію регіонів в українській історії XIX ст., ставлячи на перший план промислово розвинуті Південну Україну й Слобожанщину, а також великі міста, які були анклавом модерності²⁶.

Під модернізацією розуміють комплекс змін, що супроводжують перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального й урбанізованого суспільства, ланцюг взаємопов'язаних перетворень, кожне з яких породжує або ж підштовхує інші. Відбувалися ці зміни здебільшого нерівномірно. Вірцевою моделлю модернізації вважають Західну цивілізацію, а її хронологічні рамки виходять поза межі XIX ст. як у давніший, так і в пізніший періоди. Вивчати процеси модернізації лише засобами історичної науки здебільшого складно; їх дослідження потребує залучення суміжних дисциплін: соціології, економічної теорії, політології тощо. Під цим кутом зору праці в руслі теорії модернізації відрізняються від культурно-інтелектуальної історії передусім методологією досліджень. Взаємозв'язок процесів модернізації доводить, наскільки важливо враховувати в дослідженнях ширші контексти будь-якого явища, яке вивчається.

Модернізаційні процеси значно змінили політичну сферу. Гасла Французької революції «Свобода, рівність, братерство» прокладали шлях, наштовхуючись на значний опір, розмах якого ілюструвала доля самих революціонерів. Утім, попри труднощі, суспільство зі станового перетворювалось у новочасне, піддані царя й цісаря – у громадян, а простір для вияву громадської активності ставав дедалі ширшим. Преса, товариства, політичні об'єднання, наукові товариства, профспілки, виборче право та парламентська діяльність, просторова й соціальна мобільність – усе це на українських землях з'явилося протягом XIX ст. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (насамперед засобів масової інформації та транспорту), згідно з популярною комунікативною теорією Карла Дойча, на етапі переходу від аграрного до індустріального суспільства став одним з

²⁵ Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 10–11.

²⁶ Кравченко В. Україна, імперія, Росія... С. 453–454.

головних чинників формування націоналізму та соціальної мобілізації ширших груп населення навколо його ідей та виникнення нових форм політичної свідомості²⁷.

Модернізація та промислова революція посприяли трансформації суспільства й порушенню соціального питання як такого, що потребує першочергового вирішення. Започатковані в Німеччині дискусії між Карлом Марксом і Фрідріхом Лістом були покладені в основу дилеми «між комунізмом і націоналізмом», з якою на зламі ХІХ–ХХ ст. тією чи іншою мірою зіткнулися всі європейські народи. Питання про те, що вважати першочерговим – національне чи соціальне визволення, – зачепило й українське суспільство, соціалістичні ідеї в якому мали значний резонанс з огляду на соціальну структуру самого суспільства та були меншою мірою збалансовані ідеологіями консерватизму й лібералізму. Соціалістичні ідеї слугували каталізатором і націтворючих процесів, що виявлялось як у доборі аргументів для творення національних держав, так і в формуванні політичних сил соціалістичного напрямку, які відразу чи пізніше набували національного забарвлення²⁸.

Особливе місце в дослідженні процесів модернізації відіграє вивчення міст²⁹. Саме міста найчастіше забезпечували розрив модерності з традицією, радикально змінювали спосіб життя людини, відкривали можливості й перетворювали свідомість. Відмінності між сільським і міським способами життя визначають як різницю між спільнотою та суспільством. Якщо сільська спільнота спиралася на багатівіковий досвід предків, неписані норми, родинні зв'язки та прямі контакти, то міське суспільство є вже структурованим соціумом, де діють закони і правила, а міжособистісні зв'язки часто безособові й не мають наслідком створення тривалих особистих залежностей. Оскільки мешканці міст часто починали життя з чистого листка, це формувало передумови для змін і творення нового. Візуально міста ХІХ ст. часто «перетікали» в сільську місцевість, їхні «мальовничі краєвиди, наявність земель сільськогосподарського призначення були таким самим неодмінним елементом міського пейзажу, як собор, крамниця або постать поліцейського»³⁰. Та все ж модернізація міст провокувала кризу «традиційних цінностей», які асоціювалися з сільською культурою, спричиняла драматичні повороти в долях конкретних людей. Зважаючи на роль міст в історії, існують небезуспішні спроби розглядати весь історичний процес як поступове розширення перетворювального впливу міста на навколишню територію, а також досліджувати міську культуру не в замкненому просторі, а в контексті її запозичень сільськими мешканцями.

²⁷ Дойч К. Народи, нації та комунікація. *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія* / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 317–332.

²⁸ Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ: Основні цінності, 2002.

²⁹ З-поміж останніх праць див.: Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть / упоряд.: О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016; Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.

³⁰ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. С. 35.

Вивчення міста не як місця дії/події, а як живого, динамічного та мінливого організму відповідає тенденціям «нової міської історії», що поєднала аналіз міста як системи з певними функціями з дослідженням його соціального й культурного середовища³¹. За твердженням дослідника лівобережних міст Дмитра Чорного, яке можна поширити на всі терени України, на початку XX ст. ці міста «демонстрували химерну, але не потворну суміш старого і нового, традиційного і модерного, імперського і українського. Їх життя було більше схожим на мозаїку або веселку». Дослідження настроїв мешканців міст XIX ст. увиразнює співіснування кількох колективних ідентичностей: імперської, губернської, регіональної, української чи малоросійської, власне міської тощо³².

Саме на прикладі міської історії дослідники підмітили й поставили питання про неоднозначність взаємозв'язків між модернізацією та українським національним рухом. За висновком Богдана Кравченка, міста в Україні XIX ст. дуже слабо справлялися з роллю осередків українського націоналізму, щобільше, через неукраїнський характер еліт, преси, школи і т. ін. вони йому протистояли. Після «деурбанізації» України у XVIII ст. в імперський період міста розвивались не так органічно, як відповідно до цілей імперської модернізації, що зумовлювало невисоку частку в них українського населення. Відсутність або слабкі позиції українців у стратегічних секторах політики, економіки, культури стали, на думку Б. Кравченка, основною причиною поразки Української революції³³.

В історіографії існує припущення (його висловлював, зокрема, австрійський історик Андреас Капеллер), що модернізація послаблювала український національний рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Аналізуючи співвідношення між процесами модернізації та модерним націотворенням, Я. Грицак звернув увагу на те, що в XIX ст. більшість українців слабо реагувала на зміни та зберігала традиційний уклад. Тож, за його висновком, «українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй». Водночас історики, які стримано оцінюють безпосередній вплив модернізації на український рух, не заперечують необхідності її складових для конструювання модерної нації, хоча й відзначають, що всі вони могли приводити до різних наслідків, діяли не завжди прямо, а й опосередковано. Важливим є висновок про те, що синхронність модернізаційних процесів по обох боках кордону не роз'єднала, а, навпаки, сприяла об'єднанню української нації. Це дає змогу застосовувати теорію модернізації до вивчення української історії XIX ст.³⁴.

Врешті-решт, аналізуючи процеси модернізації на українських землях, потрібно шукати відповіді на питання про співвідношення їхнього органічного характеру із запозиченням чи нав'язуванням – як у територіальному, так і в національному вимірі. Поставивши це питання щодо просвітницьких та інтеграційних перетворень у

³¹ Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2011. С. 15.

³² Чорний Д. По лівий бік Дніпра... С. 292–293.

³³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національні свідомість в Україні XX століття / пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997.

³⁴ Грицак Я. Нарис історії України... С. 32–33.

XVIII ст., Володимир Маслійчук дійшов висновку, що їхнє впровадження супроводжувалося брутальними формами тиску влади навіть щодо російського соціуму. Таке зіткнення в практиковані владою моделі виходу з нього можна пояснити насамперед архаїчністю суспільства. Українська ж прикордонна спільнота, на думку автора, була ще менше готова до перетворень «західного стибу», що спричиняло численні конфлікти й нерівномірності в розвитку. «На жаль, – підсумував історик, – “втягнення в орбіту розвиненіших цивілізацій”, коли до нього спричиняються недорозвинені й суперечливі посередники, окрім зміни суспільної парадигми, а відповідно й історичної пам’яті та свідомості, вибудовує також нове соціальне тло, де обтята й трансформована (на кінець XVIII ст.) “традиція” є чинником мітологізації власного ества»³⁵.

Імперії та народи. У руслі повороту західної історіографії на початку 2000-х років до «нової імперської історії» в дослідженнях з історії України XVIII–XIX ст. простежується прагнення переосмислити роль імперій у формуванні модерної української національної ідентичності, відмовившись від упередженого трактування імперського контексту як принизливого для національної історії та перенісши наголос на роль імперій у трансформаціях суспільства. Сформовані як різновид лояльності імперські ідентичності (малоросійство, австрорусинство) можна розглядати як перехідний етап від розпаду річпосполитського простору до формування новочасної національної ідентичності³⁶.

На оцінні судження щодо ролі імперій можна поширити спостереження Ларі Вулфа, який зауважив, що практиковані добою Просвітництва бінарні оцінки Східної Європи в категоріях протистояння європейської цивілізації та азійського варварства насправді легко деконструювати³⁷. Факт виняткових заборон українського друкованого слова в Російській імперії не може слугувати достатнім обґрунтуванням намагань вивчати українську спільноту так, ніби всі інші заходи імперської влади не мали на неї жодного впливу. Важливою темою досліджень тут є діяльність місцевої адміністрації (губернаторств, генерал-губернаторств, намісництва) та її бюрократичного апарату, які, будучи головними посередниками між центральною владою та місцевим населенням, з одного боку, реалізовували політику влади, а з іншого – акумулювали й виражали настрої на місцях. Більш виваженого порівняння потребує також імперська політика щодо українців Росії та Австрії (Австро-Угорщини), адже при оцінці Російської імперії помітні спроби ототожнювати її з пізнішим радянським періодом, натомість політика Габсбургів надмірно міфологізована. Це призводить до неточності в оцінках можливостей громадської активності українців по обох боках кордону й невинновданого звуження цих можливостей для українців у складі Російської імперії³⁸.

³⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С. 140.

³⁶ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / за ред. В. Ададурава і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020.

³⁷ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. С. 496–497.

³⁸ Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии. *Новая имперская история постсоветского пространства /*

Імперії та народи пов'язані між собою прямими взаємними впливами. Під цим кутом зору імперії в Центральній-Східній Європі стали більш чи менш сприятливими «лабораторіями» (використовують також порівняння з гімназіями) для формування новочасних націй. Як відкриття простору можливостей, так і обмежувальні заходи в підсумку згуртовували національні рухи. Вищі соціальні верстви нерідко брали участь в управлінні імперіями та шукали в імперській владі захист і підтримку. Цілі й наміри центральної влади та амбіції так званої титульної нації не завжди збігалися, знак рівності між ними часто недоречний. Не випадково в політичній практиці націоналізмів «історичних» народів можна знайти чимало гострої критики імперської влади за брак нібито належної їм підтримки. Головним прагненням імперської влади було забезпечення спокою й порядку на підвладних територіях, а першочерговою метою уніфікаторських заходів ставала не боротьба з національною самобутністю, а творення й раціоналізація єдиних адміністративно-управлінської, освітньої та інших систем. Аналіз імперських моделей управління засвідчує, що їхній арсенал був значно ширшим і різноманітнішим, аніж репресії та насилля, а «форми утримування народів в імперській орбіті – мозаїчнішими: практичними, гнучкими та обережними»³⁹.

Важливим є питання про форми опору народів імперіям, зокрема збройною силою. Історія пристосування до державної влади, яка в національному дискурсі не вважається «своєю», сповнена драматичної напруги, супроводжується дискусіями про «зрадників» і ціну зради, героїв і плату за героїзм. Особливо делікатним є питання, в який момент опір втрачає сенс, стає марною жертвою і завдає шкоди, тоді як компроміси й поступки можуть відкрити шлях до збереження, захисту й розвитку. Багатий матеріал до роздумів на цю тему дає історія польських повстань. Для українців ліквідація власної військової сили – козацтва – стала однією з найрадикальніших змін, які відбулися з ними в переддень XIX ст. Після довгої перерви українізовані військові підрозділи з'явилися лише в ході Першої світової війни. Створені Російською імперією Чорноморське, Азовське та Кубанське козацтва, хоча й пов'язані з українською ментальністю, були інтегровані до російської армії.

Після наполеонівських війн на території України настав тривалий спокій. Війни, які вели імперії, відбувалися поза її межами, українці брали в них участь як військовослужбовці у складі імперських армій. Військо стало одним з основних чинників інтеграції імперій, воно давало знання мови, бачення інших місцевостей і народів. Сам його вигляд щоразу нагадував, яким різноманітним є світ, а розповіді тих, хто відслужив, розширювали його горизонти. У періоди миру армії переживали застій. В Австро-Угорщині, на відміну від Росії чи Пруссії, не було культу мілітаризму. Сміслові наповнення австрійського патріотизму – держава, яка була б спільним домом для всіх її народів, – не співвідносилось з пошуками ворога, адже часто ним був сусід у межах тієї ж монархії.

ред.: И. Герасимов и др. Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 81–108.

³⁹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні. XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 380–381.

Хоча імперська влада робила все можливе, щоб українці сприймали козацьку історію як те, що завершилося й ніколи не зможе повторитися, образи мужніх і винахідливих козаків, які воліли померти, аніж підкоритися, уявлення про демократичну лицарську спільноту та її боротьбу за свободу продовжували захоплювати й приваблювати не лише в Україні, а й поза її межами. За твердженням С. Плохія, пропаговані чесноти, патріотизм, боротьба з іноземними поневолювачами, з одного боку, та збіг з ідейним кліматом доби романтизму, з іншого, забезпечили започаткованому «Історією русів» козацькому міфу швидке й успішне поширення та прийняття його як одного з чинників модерного українського націотворення⁴⁰. У дискурсі українського національного руху ХІХ ст. увага до власного війська була незначною. Пояснювалося це не тільки вимушеною потребою лояльності до імперій, а й нерозумінням запитів і потреб воєнного часу, що характерно для тривалих періодів миру.

Практичною альтернативою збройним виступам народів проти імперій стало гасло «органічної праці», яке передбачало врахування реальних політичних обставин та використання будь-яких можливостей для розбудови інфраструктури національного руху, що мала бути готовою для приведення в дію «у слушний момент» геополітичного переділу карти світу. Ключову роль у здійсненні цієї програми й творенні простору громадської активності відіграла інтелігенція, яка протягом ХІХ ст. перебирала соціальні функції шляхти і дворянства. Кристалізація інтелігенції як окремої соціальної групи значно більшою мірою характерна для східноєвропейського простору, ніж для західноєвропейського.

До української інтелігенції ХІХ ст. найдоречнішим є застосування культурно-філософського підходу, який ставить наголос на світогляд, мораль і виконання обов'язків. В українському суспільстві саме вихована в імперських університетах інтелігенція стала рушієм націєтворчих процесів, а в громадській думці був сформований образ інтелігента як покликаного й зобов'язаного служити народові, інтелектуала, що міг вловити спрямованість великих змін і конструювати на цій підставі великі суспільні проекти, на виконання яких можна було мобілізувати ширші верстви. Ідеалом модерності ставала людина діяльна, що вдосконалювала сьогодення і творила майбутнє. Світоглядним контекстом її формування був лібералізм.

Розмірковуючи над новочасними пошуками більш досконалих форм історичного нарративу й аналізуючи суперечки між прихильниками подієвої історії, з одного боку, й аналізу структур, з іншого, Пітер Берк звернув увагу на продуктивність застосування у викладі історичного матеріалу «багатоголосся», причому не лише як суб'єктивного досвіду (розповіді осіб, кожна з яких по-своєму переживала якісь події), а й як зіставлення колективних точок зору, що дає змогу пояснювати історичний процес у категоріях конфлікту інтерпретацій⁴¹. Лише навчившись «слухати» розповіді про одні й ті самі ситуації з різних поглядів, історики ХІХ ст. зможуть вийти із зачарованого кола суперечок про нації та імперії і зосередитися на пізнанні інших, не менш цікавих реалій того часу.

⁴⁰ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. С. 389.

⁴¹ Берк П. Історія подій і відродження нарративу. *Нові підходи до історіописання* / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 327–344.

REFERENCES

- Adadurov, V., & Sklokin, V. (Eds.). (2020). *Imperski identychnosti v ukrainskii istorii XVIII – pershoi polovyny XIX st.* Lviv: Vyd-vo UKU [in Ukrainian].
- Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M., & Sukhyi, O. M. (2016). *Chas narodiv. Istoriiia Ukrainy XIX stolittia: navch. posib.* (M. M. Mudryi, Ed.). Lviv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Berk, P. (2010). *Istoriiia podii i vidrozhennia naratyvu. Novi pidkhody do istoriopyssannia.* Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Betlii, O., Dysa, K., & Martyniuk, O. (Comps.). (2016). *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – seredyni XX stolit.* Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry. Svitovyi i vitchyznianyi vymir.* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Chorny, D. (2007). *Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.).* Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (2011). Skhidna Halychyna: etnichni vidnosyny, natsionalni mify ta mentalitety. In Ya. Dashkevych, «...Uchy nelozhnymy ustamy kazaty pravdu». *Istorychna eseistyka (1989–2008)* (p. 593). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Doich, K. (2006). Narody, natsii ta komunikatsiia. In O. Protsenko, V. Lisovyi (Comps.), *Natsionalizm. Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernesta Gelnera. Antolohiia* (pp. 317–332). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Hagen, von M. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54 (3), 658–673 [in English].
- Hroch, M. (2020). *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej.* Warsaw: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Hrushevskiy, M. (1927). *Perednie slovo.* In *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* (Vol. 1, pp. 4–5). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886).* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2019). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia.* Kyiv: Yakaboo publishing [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (2004). «Piknik na obochine»: *osmysleniie imperskoho proshloho v sovremennoi ukrainskoi istoriografii. Novaia imperskaia istoriia postsovetskoho prostranstva* (Y. Gerasymov, Ed.). Kazan: Tsentr issledovaniia natsyonalizma i imperii [in Russian].
- Khymka, Dzh.-P. (2002). *Zarozhennia polskoi sotsial-demokratii ta ukrainskoho radykalizmu v Halychyni (1860–1890).* Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].
- Konstantinova, V. (2010). *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–1904 roky).* Zaporizhzhia: AA Tandem [in Ukrainian].
- Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX stolittia* (V. Ivashko, V. Korniienko, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (2011). Ukraina, imperiia, Rosiia. Ohliad suchasnoi istoriografii. In V. Kravchenko (Ed.), *Ukraina, imperiia, Rosiia. Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriografii* (pp. 391–454). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Kutsmani, B. (2019). *Brody. Prykordonne halyske misto v dovhomu XIX stolitti* (V. Kamianets, Trans.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Struktura ukrainskoi istorii v XIX stolitti. In I. Lysiak-Rudnytskyi, *Istorychni ese* (Vol. 1, pp. 193–202). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Magocsi, P. R. (1989). The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16, 45–62 [in Russian].

Masliichuk, V. (2007). *Provintsiia na perekhresti kultur: Doslidzhennia z istorii Slobidskoi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby [in Ukrainian].

Ohloblyn, O. (1971). Problema skhemy istorii Ukrainy 19–20 stolittia (do 1917 roku). *Ukrainskyi istoryk*, 1–2 (29–30), 5–9 [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii.* Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti.* Kharkiv: KSD [in Ukrainian].

Pritsak, O. Y. (2015). Shecho take istoriia Ukrainy? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 177–210 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2007). Istoriia Ukrainy XIX – pochatku XX st.: metodolohichniy zriz i tematychni napriamy naukovooho poshuku. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 218–232 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2011). Ukrainske XIX stolittia: suchasni problemy doslidzhennia. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 19, 6–26 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2016). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX stolittia).* Kyiv: Aarii [in Ukrainian].

Reient, O. P. (Ed.). (2019). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Sarbei, V. H. (1999). *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy. Ukraina kriz viky* (Vol. 9). Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2005). *Heneral-hubernatorstva v Ukraini. XIX – pochatok XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Shporliuk, R. (2016). *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha.* Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

Tsveih, S. (2019). *Svit uchora. Spohady yevropeitsia* (A. V. Savchenko, Trans.). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2011). *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Vulf, L. (2009). *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy. Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva.* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Yekelchik, S. (2011). *Istoriia Ukrainy. Stanovlennia modernoi natsii.* Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Olena ARKUSHA

PhD (Historical Sciences)

Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

email: o_arkusha@yahoo.com

HISTORY OF UKRAINE OF THE 19TH CENTURY: CONTENT LINES OF MODERN RESEARCH

The article highlights the main controversial issues of modern historiography, which relate to the study of the history of Ukraine's «long» 19th century. The concepts of the authors of generalizing works and the changes made in them during the last two decades are analyzed. It is claimed that the historiography of this historical period in Ukraine developed through the accumulation of new research topics, and conceptual rethinking took place under the influence of Western historiography. This allowed the authors to move away from the subordination of the material to a predetermined scheme of nation-building (or national revival) and to consider the historical process as a complex interaction of various factors. Modern historians move away from a simplistic understanding of the collective identities of the time and recognize their multiplicity, the connection with the concept of loyalty, the transition from one to another and the possibility of a comfortable combination or multiple situational changes in one lifetime. Among the main issues that Ukrainian historians continue to discuss in the «long nineteenth century» are: the formation of imaginary and real space of modern Ukraine, the criteria for periodization of this historical time, the relationship between tradition and modernization and the impact of modernization and urbanization on national movements, the relationship between the «new imperial history» and the concepts of modern nations, issues of cultural and intellectual history (history of ideas) and the possibilities and features of studying the history of the nineteenth century through «history from below», attention to the personal experience of a particular person. The ways of forming stereotypical notions due to excessive abuse of «retrospective history» are shown, which pushes researchers to make evaluative judgments about the events and phenomena of the 19th century, based on the experience of the 20th century. Methods of research and presentation of multiculturalism and interaction of different cultures on the ethnic border are discussed. It is shown that due to significant transformations of everyday life of the 19th century can be represented as «time of change». It is argued that the immediate prospects in the study of the history of Ukraine «long» 19th century. are to read and re-read sources that represent different points of view and ways of experiencing the same processes and phenomena.

Keywords: «long» 19th century, formation of the Ukrainian modern nation, modernization, cultural and intellectual history of Ukraine of the 19th century, modern historiography.